

Заповіт та договір дарування

як способи розпорядження майном

П. П. Городько

спеціаліст відділу методично-правового забезпечення Департаменту нотаріату, банкрутства та функціонування центрального засвідчувального органу Міністерства юстиції України

Із розвитком незалежної України, збільшенням можливостей набуття особами права власності на різні види майна питання, які стосуються розпорядження майном, стають досить актуальними.

На сьогодні ситуація складається так, що багатьох людей цікавить одне і те ж питання при виборі способу розпорядження власним майном: «Що краще, заповісти майно чи подарувати?». З метою надання відповіді доцільно провести порівняльно-правову характеристику таких правочинів, як договір дарування та заповіт, а також визначити всі можливі «за» і «проти» щодо кожного із представлених способів розпорядження майном.

ДОГОВІР ДАРУВАННЯ. Частиною 1 статті 717 Цивільного кодексу України (далі – Кодекс) визначається, що за договором дарування одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати у майбутньому іншій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність.

Виходячи з вищевказаного, слід звернути увагу на те, що договір дарування є безоплатним і дарувальник не має права вимагати від обдаровуваної особи будь-яких матеріальних чи нематеріальних благ у відповідь.

Предметом договору дарування є будь-яке майно незалежно від індивідуальної визначеності та родових ознак, що не вилучене з товарообігу і може бути у власності обдаровуваного.

Статтею 718 Кодексу зазначається, що дарунком можуть бути рухомі речі, в тому числі гроші, цінні папери, а також нерухомі речі. До дарунка відносяться також і майнові права, якими володіє дарувальник, або які можуть виникнути в майбутньому.

Дарування нерухомого майна передбачає деякі особливості: державну реєстрацію та обов'язкове нотаріальне посвідчення.

Сторонами у договорі дарування можуть бути громадяни, юридичні особи, а також у деяких випадках і держава (стаття 720 Кодексу).

Оскільки договір дарування не належить до тих правочинів, які мають укладатися особисто, його укладення можливе за участю представника, але варто звернути увагу на вимоги щодо останнього: діє лише на підставі довіреності, виданої довірительом (дарувальником), укладає договір дарування лише щодо майна, яке зазначене в довіреності. Дуже важливим аспектом представництва є зазначення у довіреності імені обдаровуваного, оскільки його відсутність спричинює нікчемність довіреності.

Згідно зі статтею 245 Кодексу, довіреність укладається в формі, в якій відповідно до закону має укладатися правочин, а саме у письмовій формі. Щодо форми, то договір дарування може бути укладений як в усній, так і у письмовій формі.

Усна форма договору передбачена для дарування речей особистого користування та побутового призначення, письмово ж укладається договір дарування майнових права та договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому.

Форма договору дарування відіграє важливе значення при його укладенні, оскільки її недотримання тягне за собою недійсність правочину. Договір дарування нерухомої речі укладається письмово і посвідчується нотаріусом. Рухомі речі, які мають особливу цінність, відчужуються шляхом укладення письмового договору дарування. Однак, варто звернути увагу на те, що законодавством не визначено критеріїв визначення особливої цінності речі.

Варто відмітити, що відчуження майнових прав шляхом дарування останніх має деякі особливості, які впливають, насамперед, з предмета – майнових прав, що зумовлює необхідність дотримання виключно письмової форми договору. Недотримання письмової форми угоди тягне за собою її недійсність. Також наявними є випадки, коли укладення договору не збігається з моментом передачі дарунка. В такому разі має місце консенсуальна угода.

Дарування валютних цінностей обумовлене спеціальними вимогами щодо форми правочину, але лише за умови, що їх розмір перевищує п'ятдесят неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. У разі перевищення вказаного розміру, договір дарування укладається в письмовій формі з обов'язковим нотаріальним посвідченням. Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» визначає, що до валютних цінностей належить валюта України, а саме: грошові знаки у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет та в інших формах, що перебувають у обігу та є законним платіжним засобом на території України, а також вилучені з обігу, або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обміну на грошові знаки, які перебувають в обігу, кошти на рахунках, у внесках в банківських та інших

кредитно-фінансових установах на території України.

Укладенню договорів дарування передує дотримання визначених чиним законодавством правил, встановлених для відчуження частки у спільному майні. Зокрема, договори про відчуження нерухомого майна подружжя, що належить йому на праві спільної сумісної власності, посвідчується нотаріусом за наявності письмової згоди другого з подружжя (частина третя статті 65 Сімейного кодексу України). Якщо ж майно є особистою, а не спільною власністю одного з подружжя і це підтверджується відповідними документами, то договори про відчуження нерухомого майна посвідчуються нотаріусом без згоди другого з подружжя. Також на підставі рішення суду нотаріусом може бути посвідчений договір про відчуження нерухомого майна без згоди другого з подружжя у випадку, якщо останній не проживає за місцезнаходженням майна або його місцеперебування невідоме.

Договір дарування містить положення щодо прав та обов'язків дарувальника і одаровуваного.

Кодексом передбачені такі права дарувальника:

- скасувати дарування до вручення речі одаровуваному, якщо ця річ була передана через органи транспорту, зв'язку або через іншу особу;

- відмовитися від передання дарунка у майбутньому, якщо після укладення договору його майновий стан істотно погіршився;

- вимагати від одаровуваного вчинення певної дії майнового характеру на користь третьої особи або утриматися від її вчинення;

- вимагати від одаровуваного виконання покладеного на нього обов'язку на користь третьої особи,

- вимагати розірвання договору і повернення дарунка у разі ухилення одаро-

ваного від виконання обов'язку на користь третьої особи, а якщо таке повернення неможливе, – відшкодування його вартості;

- вимагати скасування договору дарування нерухомих речей чи іншого особливо майна, якщо одаровуваний умисно вчинив злочин проти життя, здоров'я, власності дарувальника, його батьків, дружини (чоловіка) та дітей;

- вимагати розірвання договору, якщо через недбале ставлення одаровуваного до речі, що становить історичну, наукову, культурну цінність, ця річ може бути знищена або істотно пошкоджена.

Обов'язки дарувальника:

- повідомити одаровуваного про недоліки речі або її особливі властивості, які можуть бути небезпечними для життя, здоров'я, майна, як самого одаровуваного, так і інших осіб;

- дарувальник, якому було відомо про недоліки або особливі властивості подарованої речі і який не повідомив про них одаровуваного, зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану майну, та шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю в результаті володіння чи користування дарунком.

Права одаровуваного:

- зажати передання йому дарунка у разі настання строку (терміну) або відкладальної обставини (пункт 1 статті 723 Кодексу);

- у випадку, якщо дарувальник, незважаючи на настання умови, ухилятиметься від виконання свого обов'язку, одаровуваний має право на примусове витребування відповідної речі або компенсацію її вартості (пункт 2 статті 723 Кодексу);

- в будь-який момент односторонньо відмовитися від договору дарування і повернути річ, якщо вона не потребує догляду або особливих умов утримання чи зберігання (пункт 2 статті 724 Кодексу).

Обов'язки обдаровуваного:

вчинити певну дію майнового характеру на користь третьої особи або утриматися від її вчинення (передати грошову суму чи інше майно у власність, виплачувати грошову ренту, надати право довічного користування дарунком чи його частиною, не пред'являти вимог до третьої особи про виселення тощо);

у разі розірвання договору дарування повернути дарунок у натурі.

Договором дарування може бути передбачено матеріальне забезпечення чи грошова виплата на користь третіх осіб з боку обдаровуваного у зв'язку з умовами договору. У разі смерті дарувальника, оголошення його померлим, визнання безвісно відсутнім чи недієздатним, виконання обов'язку на користь третьої особи має право вимагати від обдаровуваного особа, на користь якої встановлений цей обов'язок.

Договір дарування також може бути припинено. Кодекс передбачає наступні підстави припинення договору дарування: 1) відмова однієї зі сторін; 2) розірвання договору дарування; 3) недійсність.

Слід відзначити, що формою дарування є пожертва, зміст якої стаття 729 ЦК України визначає як дарування нерухомих та рухомих речей, зокрема грошей і цінних паперів, особам, визначеним частиною першою статті 720 Кодексу, для досягнення ними певної, наперед обумовленої мети, загальнокорисної цілі. Оскільки пожертва є даруванням, до неї застосовуються положення про договір дарування. Відмінність від дарунка вбачається в тому, що пожертва призначена для користування невизначеної кількості осіб і має конкретне призначення. Окремо встановлюються лише права жертвувача на здійснення контролю за використанням пожертви відповідно до мети, встановленої договором про пожертву. У випадку неможливості використання

пожертви за призначенням жертвувач дає згоду на використання пожертви за іншим призначенням (у разі смерті жертвувача або ліквідації юридичної особи – за рішенням суду). Згідно з частиною третьою статті 730 Кодексу, жертвувач має право вимагати розірвання договору про пожертву, якщо жертва використовується не за призначенням.

ЗАПОВІТ. Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Відповідно до статті 1234 Кодексу фізичній особі надається право на заповіт, тобто на складання і посвідчення заповіту, яке має бути надійно забезпечене.

Для ґрунтовного сприйняття поняття, змісту та форми заповіту варто врахувати, що останній повинен відповідати загальним правилам щодо дійсності правочину, а саме:

- 1) заповідач повинен бути дієздатним на момент укладання заповіту;
- 2) зміст заповіту не повинен суперечити закону;
- 3) зміст заповіту повинен відображати дійсну волю заповідача;
- 4) заповіт повинен бути вчинений у визначеній законом формі;
- 5) умови заповіту повинні бути здійсненними.

Як цивільно-правовий правочин заповіт характеризується і цілою низкою специфічних ознак.

По-перше, заповіт – це односторонній правочин, який вважається дійсним після того, як заповідач в установленому порядку і в належній формі виявить свою волю. Про складення заповіту заповідач може сповістити своїх спадкоємців чи інших зацікавлених осіб, а може і не знайомити їх із своєю останньою волею, що ніяк не впливає на дійсність заповіту.

По-друге, особливість заповіту полягає в тому, що цей правочин настільки тісно пов'язаний з особистістю заповіда-

ча, що виключає його складання за допомогою представника чи довірителя.

По-третє, заповіт – розпорядження на випадок смерті заповідача, тобто безпосередньо правові наслідки, які пов'язані з реалізацією його волі, настануть лише за умови смерті заповідача. Заінтересовані особи не можуть оспирити заповіт навіть, якщо їм відомий його зміст, оскільки заповіт вступає в силу лише після смерті заповідача.

Водночас заповіт не є умовним правочином. Та обставина, що він вступає в силу лише за наявності певного складу юридичних фактів, є основним положенням такого правочину, а не додаткова обставина, від якої вона буде залежати. Умовою є певна обставина, яка може настати, але може і не настати. Смерть же людини неминуча, невідомий лише момент смерті. Умова є завжди додатковим моментом в правочині, яка встановлюється за погодженням сторін, і саме від бажання сторін залежить надання правочину умовного характеру. Якщо така умова буде відсутньою, правочин матиме юридичну силу, незважаючи на відсутність умов. А оскільки заповіт укладається саме на випадок смерті, то ця обставина і є необхідним, а не випадковим елементом заповіту, який заповідач за своїм бажанням може включити, або може і не включати.

Особливість заповіту полягає в тому, що він містить в собі волю спадкодавця, яку він виклав ще за життя, але безпосереднє здійснення цієї волі можливе лише за умови смерті спадкодавця. Ця обставина і обумовлює особливі вимоги до оформлення заповіту, оскільки після смерті особа вже не має можливості уточнити чи конкретизувати свої наміри, наприклад, яку саме частину будинку повинен успадкувати син, а яку дочка, що розумів спадкодавець під «цінними речами», які необхідно передати брату; нарешті померлий буде взагалі поз-

бавлений можливості оспорювати цей правочин в силу природних причин. Ось саме тому в законодавстві і передбачені певні гарантії того, що воля померлого має бути виконана належним чином.

Укладення заповіту – реалізація бажання особи розпорядитися своїм майном саме на випадок смерті, а не, наприклад, подарувати його. Майно передається спадкоємцям не в рахунок майбутніх послуг, які вони будуть надавати спадкодавцю, як це має місце за договором довічного утримання, а саме безоплатно після смерті. Спадкодавець розуміє, що внаслідок такого розпорядження можуть залишитися без засобів до існування його малолітні діти чи непрацездатна дружина. Саме ці істотні аспекти, які впливають із процедури спадкування за заповітом в частині його особливостей, і відрізняють заповіт від відчуження майна шляхом укладення договору дарування.

Також характерною відмінністю заповіту від договору дарування є особливість змісту правочину, згідно з яким громадянин розпоряджається нажитим за все життя майном, обумовлює необхідність додаткових гарантій в тому, що такий правочин укладений спадкодавцем свідомо, без насильства, погроз, обману. Складання заповіту в письмовій формі дає можливість заповідачу серйозно обдумати свої наміри, уникнути покwapливості, прийняття необдуманих поспішних рішень.

Усі ці обставини і обумовлюють обов'язковість складання заповіту в письмовій формі й посвідчення його державним чи приватним нотаріусом, що є необхідною умовою його дійсності.

Відповідно до Закону України «Про нотаріат», у населених пунктах, де відсутні нотаріуси, заповіт можуть посвідчити посадові особи органів місцевого самоврядування. За кордоном – відповідні консульські установи та дипломатичні представництва.

В інтересах громадян, яким обставини не завжди дозволяють звернутися до нотаріальної контори, закон покладає на певних посадових осіб обов'язки по посвідченню заповіту, який у цих випадках прирівнюється до нотаріально посвідченого (стаття 40 Закону України «Про нотаріат»).

До нотаріально посвідчених заповітів прирівнюються:

заповіти громадян, які перебувають на лікуванні в лікарнях, інших стаціонарно-профілактичних закладах, санаторіях або проживають у будинках для осіб похилого віку та інвалідів, посвідчені головними лікарями, їх заступниками з медичної частини або черговими лікарями цих лікарень, лікувальних закладів, санаторіїв, а також директорами та головними лікарями зазначених будинків для осіб похилого віку та інвалідів;

заповіти громадян, які перебувають під час плавання на морських суднах або суднах внутрішнього плавання, що плавають під прапором України, посвідчені капітанами цих суден;

заповіти громадян, які перебувають у пошукових, арктичних та інших подібних до них експедиціях, посвідчені начальниками цих експедицій;

заповіти військовослужбовців та інших осіб, які перебувають на лікуванні в госпіталях, санаторіях та інших військово-лікувальних закладах, посвідчені начальниками, їх заступниками з медичної частини, старшими і черговими лікарями цих госпіталів, санаторіїв та інших військово-лікувальних закладів;

заповіти військовослужбовців, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ та військово-навчальних закладів, де немає державних нотаріальних контор, приватних нотаріусів, посадових осіб, які вчиняють нотаріальні дії, також заповіти працівників і службовців, членів їх сімей та сі-

мей військовослужбовців, посвідчені командирами (начальниками) цих частин, з'єднань, установ та закладів;

заповіти осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, посвідчені начальниками місць позбавлення волі або начальниками слідчих ізоляторів.

Названі вище посадові особи зобов'язані негайно передати по одному примірнику посвідчених ними заповітів до державної нотаріальної контори чи державного нотаріального архіву за місцем постійного проживання заповідача.

У заповіті зазначається місце і час його укладання, і він підписується особисто заповідачем. Якщо громадянин через фізичну ваду, хворобу або з інших поважних причин не може власноручно підписати заповіт, за його дорученням і в його присутності та в присутності нотаріуса заповіт може бути підписаний іншим громадянином. Про причини, з яких громадянин не міг підписати заповіт, зазначається у посвідчувальному написі.

Громадянин, на користь якого заповідається майно, не вправі підписувати його за заповідача. Якщо заповідач неписьменний або сліпий, нотаріус прочитує йому текст заповіту, про що на заповіті робиться відповідна відмітка. Якщо сліпий громадянин письменний, він сам підписує заповіт.

Заповідачем може бути будь-яка фізична особа незалежно від статі, національності, виду занять тощо. Посвідчення заповіту через представника не допускається.

Дуже важливо, щоб заповіт був складений так, аби розпорядження заповідача не викликало неясності чи суперечок після відкриття спадщини. При посвідченні заповіту від заповідача не вимагається надання доказів, що підтверджують його право на майно, яке заповідається.

Найважливішим у будь-якому заповіті є призначення спадкоємців. Заповідач може призначити одну особу сво-

їм спадкоємцем, заповівши їй усе майно, в чому б воно не полягало і де б воно не перебувало. Він може скласти заповіт шляхом перерахування певних речей, які він бажав залишити спадкоємцям. Заповідач може призначити кілька спадкоємців, розподіливши між ними своє майно. Спадкодавець також має право доручити одному чи кільком спадкоємцям виконати за рахунок спадкового майна певні дії на користь третьої особи, яка названа в заповіті. Покладання виконання таких обов'язків на спадкоємця називається заповідальним відказом або легатом.

Предметом заповідального відказу можуть бути доручення спадкоємцям передати певну річ чи певну грошову суму третій особі (відказоодержувачу).

Якщо спадкоємець, на якого покладений обов'язок виконати заповідальний відказ, відмовиться від спадщини чи помере раніше спадкодавця, то цей обов'язок переходить до того спадкоємця, який отримав відповідну частку спадщини. Заповідальний відказ відпадає, якщо пасиви спадщини перевищують її активи, або та частина заповіту, в якій передбачений заповідальний відказ, у судовому порядку визнана недійсною, або коли відказоодержувач помере раніше заповідача.

Якщо відказоодержувач відмовляється від належного йому права, то відповідно збільшується частка майна того спадкоємця, на якого було покладено обов'язок виконати заповідальний відказ.

Поруч із заповідальним відказом заповідач може зробити ще одне розпорядження, яке має назву «покладання». Відповідно до покладання заповідач, не обтяжуючи спадкоємця заповідальним відказом, може покласти на нього обов'язок виконати певні дії для загальнокорисної мети.

Відмінність заповідального відказу від покладання полягає в тому, що за заповідальним відказом доручення виконати певні дії робиться на користь конкрет-

ної особи, тобто при заповідальному відказі вимагається завжди наявність трьох суб'єктів: заповідача, обтяженого відказом спадкоємця і відказоодержувача. А при покладанні конкретна особа, яка має право вимоги, відсутня. Виконання покладання може вимагати прокурор, зацікавлені організації, виконавець заповіту, обов'язок якого полягає в тому, щоб слідкувати за точним виконанням заповіту іншими спадкоємцями.

Також законодавцем передбачено, що при складанні заповіту заповідач може передбачити, що на день його смерті спадкоємці за заповітом уже можуть померти, або з будь-яких інших причин не побажають прийняти спадщину. Це виражається у можливості підпризначення спадкоємця (субінституції) – призначення заповідачем додаткового спадкоємця на той випадок, коли основний спадкоємець, який вказаний у заповіті, помере раніше заповідача або відмовиться від спадщини. Але підпризначення спадкоємця потрібно відрізнити від спадкової трансмісії. Якщо для покликання до спадщини підпризначеного спадкоємця треба, щоб він пережив момент відкриття спадщини і щоб основний спадкоємець не претендував на спадщину, то спадкова трансмісія має місце у тих випадках, коли спадкоємець за законом чи за заповітом помирає після відкриття спадщини і його частка переходить вже до його спадкоємців, які можуть бути як спадкоємцями за законом, так і за заповітом. Наприклад, заповідач заповів усе своє майно дружині та сестрі. Після його смерті помирає сестра, не встигаючи прийняти спадщину. У цьому випадку її частку спадкують її спадкоємці за законом – чоловік, діти, або спадкоємці за її заповітом. А це можуть бути зовсім сторонні для її брата особи. До заповіту може бути включене і розпорядження немайнового характеру (бажан-

ня призначити опіку над неповнолітньою дитиною, особливості проведення ритуалу поховання тощо).

Кодексом заповідачу надається можливість скласти заповіт з умовою. Задля відвернення негативних зловживань законодавством встановлені певні обмеження. Так, заповідач не може зобов'язувати спадкоємців умовами, виконання яких обмежувало б їх правоздатність, порушувало б закон чи суперечило б нормам моралі. Прикладом може бути неправомірна умова отримання спадщини для дружини – заборона укласти повторний шлюб, для дочки – вимога укласти шлюб з певною особою, для сина – вибрати певний вид заняття тощо.

Заповідач може обумовити виникнення в особи, яка названа в заповіті, права на спадкування наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою, і ця умова повинна існувати на час відкриття спадщини.

Будь-який дієздатний громадянин може залишити за заповітом все своє майно або його частку (не виключаючи предметів домашньої обстановки та вжитку) одному чи кільком особам, які як входять, так і не входять в коло спадкоємців за законом, а також окремим організаціям чи державі.

Незалежно від змісту заповіту, відповідно до статті 1241 Кодексу малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки мають право спадкувати половину частки спадщини, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом. У цьому випадку обмежується право заповідача на вільне розпорядження своїм майном. До обов'язкової частки належить і домашнє майно, і предмети домашнього вжитку, і вклади в банківських установах. Обов'язкова частка спадщини не обтяжується боргами спадкодавця.

За позовом заінтересованої особи, її законних представників, прокурора заповіт у судовому порядку може бути визнаний недійсним у певній частині.

Статтею 1243 Кодексу подружжю забезпечено право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належало йому на праві спільної сумісної власності. Після смерті одного з подружжя частка у праві спільної сумісної власності переходить до подружжя, який пережив, а на майно нотаріус накладає заборону.

У разі смерті останнього права на спадкування мають особи, визначені подружжям у заповіті. Однак, варто звернути увагу на те, що зазвичай, подружжя володіє не лише спільним сумісним майном, а і певним майном, яке належить йому на праві приватної власності. Спільний заповіт подружжя не охоплює всього належного на праві власності майна, тому кожен із подружжя може скласти ще й заповіт, в якому визначити долю такого майна на випадок своєї смерті. За таких обставин складання спільного заповіту не лише пов'язане із зайвими витратами, а і взагалі позбавлено сенсу, що тягне за собою сумніви щодо доцільності існування даної норми.

Статтею 1249 Кодексу заповідачу надано право скласти секретний заповіт, тобто заповіт, зі змістом якого не має право ознайомитися навіть нотаріус. Такий заповіт у присутності двох свідків кладеться в конверт і опечатується. Мета секретного заповіту – максимально забезпечити таємницю заповіту.

Зважаючи на особливості як договору дарування, так і заповіту, завжди актуальним залишається гарантований законодавцем вільний вибір шляху розпорядження майном, який, здебільшого, залежить від правової обізнаності та моральних якостей сторін, які апріорі мають бути високими і відповідати духові права.